

БОРИСОВ С. С.,

аспірант

*(Київський університет**інтелектуальної власності та права**Національного університету**«Одеська юридична академія»)*

ORCID ID: 0009-0001-9266-9988

УДК 343.214

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.5.101>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЧАСУ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИННОГО ДІЯННЯ

У статті розкриваються кримінально-правові аспекти часу вчинення кримінального правопорушення.

Автор статті у своєму науковому пошуку звертається до загальноприйнятих поглядів на час вчинення кримінального правопорушення як про одну з ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення та як обставина, що впливає на встановлення меж дії закону про кримінальну відповідальність.

Автор звертається до ч. 2 ст. 4 КК України, якою передбачено, що «Кримінальна протиправність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння», тобто, якщо особа не визначила час вчинення кримінального правопорушення, то вона не зможе дати кримінально-правову оцінку вчиненому протиправному діянню.

Автор пропонує час вчинення кримінального правопорушення розглядати з декількох позицій, по-перше час вчинення протиправного діяння – це час вчинення суспільно небезпечного посягання. Автор розглядає час вчинення кримінального правопорушення як встановлення суспільної небезпечності вчиненого діяння.

Автор доводить, що час вчинення кримінального правопорушення виступає як фактор трансформації кримінально-правових відносин.

Акцентовується увага на тому, що час вчинення кримінального правопорушення виступає як фактор розмежування складних одиничних протиправних діянь і їх множинності.

Також, автор доводить, що час вчинення кримінального правопорушення виступає як період, з яким зв'язано встановлення здатності особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, бути загальним або спеціальним суб'єктами кримінального правопорушення.

Також автором доводиться, що час вчинення кримінального правопорушення виступає як фактор, за допомогою якого в сукупності з іншими обставинами встановлюється зміст інтелектуального і вольового моментів вини.

Автор статті доводить, що час вчинення кримінального правопорушення – це фактор, який, взаємодіючи з певними правовими процесами, обумовлює формування правил кримінально-правового регулювання на вчинене. І на останок, автор констатує, що істотне теоретичне та практичне значення час вчинення кримінального правопорушення має для інституту давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Автором з'ясовуються: час вчинення кримінального правопорушення як загальна умова відповідальності за Кримінальним кодексом України; час

вчинення кримінального правопорушення як фактор кримінально-правової оцінки вчиненого суспільно небезпечного діяння; час вчинення кримінального правопорушення як чинник реалізації мір кримінально-правового впливу.

Ключові слова: час вчинення кримінального правопорушення, значення часу як об'єктивної умови вчинення кримінального правопорушення, умови, фактори, критерії, оцінка.

Borysov S. S. Criminal law aspects of the time of commission of a criminal act

The article reveals the criminal law aspects of the time of committing a criminal offence.

In his scientific research, the author refers to the generally accepted views on the time of commission of a criminal offence as one of the features of the objective side of a criminal offence and as a circumstance which affects the establishment of the limits of the law on criminal liability.

The author refers to Part 2 of Article 4 of the Criminal Code of Ukraine, which provides that 'Criminal unlawfulness and punishability, as well as other criminal law consequences of an act are determined by the law on criminal liability in force at the time of the act', i.e., if a person has not determined the time of a criminal offence, he/she will not be able to give a criminal law assessment of the committed unlawful act.

The author proposes to consider the time of commission of a criminal offence from several perspectives, firstly, the time of commission of an unlawful act is the time of commission of a socially dangerous encroachment. The author considers the time of commission of a criminal offence as the establishment of the social danger of the act committed.

The author proves that the time of a criminal offence is a factor of transformation of criminal law relations.

The author emphasises that the time of committing a criminal offence is a factor in distinguishing between complex single unlawful acts and their multiplicity.

The author also argues that the time of commission of a criminal offence is a period with which the ability of a person who has committed a socially dangerous act to be a general or special subject of a criminal offence is associated.

The author also argues that the time of commission of a criminal offence is a factor which, together with other circumstances, establishes the content of the intellectual and volitional aspects of guilt.

The author proves that the time of commission of a criminal offence is a factor which, interacting with certain legal processes, determines the formation of the rules of criminal law regulation of the offence. Finally, the author states that the time of commission of a criminal offence is of significant theoretical and practical importance for the institution of the statute of limitations for bringing to criminal liability.

The author identifies: time of commission of a criminal offence as a general condition of liability under the Criminal Code of Ukraine; time of commission of a criminal offence as a factor of criminal law assessment of a socially dangerous act; time of commission of a criminal offence as a factor of implementation of criminal law measures.

Key words: time of committing a criminal offence, the meaning of time as an objective condition for committing a criminal offence, conditions, factors, criteria, assessment.

Постановка проблеми. Питання такої ознаки об'єктивної сторони як час вчинення кримінального правопорушення, має істотне значення як для науки кримінального права, так і практики застосування закону про кримінальну відповідальність. Тому розроблення цієї проблематики є актуальним і на сьогоднішній період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема часу вчинення кримінального правопорушення займалися такі вчені, як: А.А. Вознюк, Р. В. Вереша, О.О. Дудоров, М.В. Карчевський, Ю.О. Кучер, В.К. Матвійчук, В.О. Навроцький, П.С. Матишевський, М.І. Панов, А.М. Ришелюк, А.В. Савченко, Є.Л. Стрельцов, П.Л. Фріс, І.О. Харь, М. І. Хавронюк та ін. Проте до цього часу ці питання не знайшли свого належного з'ясування.

Мета статті полягає у з'ясуванні кримінально-правового значення часу вчинення кримінального правопорушення.

Основні результати дослідження. У науковій а також і навчальній площині та відповідних джерелах про час вчинення кримінального правопорушення прийнято говорити як про одну з ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Крім того, про час вчинення злочинного посягання іде мова, коли ми говоримо та про чинність закону про кримінальну відповідальність у часі. Перш за все час вчинення кримінального правопорушення виступає як обставина, що впливає на встановлення меж дії закону про кримінальну відповідальність.

Частиною 2 ст. 4 КК України передбачено, що «Кримінальна протиправність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння» [1], тобто, якщо особа не визначила час вчинення кримінального правопорушення, то вона не зможе дати кримінально-правову оцінку вчиненому протиправному діянню. Невірно встановлення або не врахування часу вчинення кримінального правопорушення може мати негативні юридичні наслідки для кваліфікації діяння.

Час вчинення кримінального правопорушення ми пропонуємо розглядати з декількох позицій, по-перше час вчинення протиправного діяння – це час вчинення суспільно небезпечного посягання. Частиною 1 ст. 11 КК України передбачено, що «Кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення» [1]. Тобто, суспільна небезпечність, винність діяння є одними з ознак кримінального правопорушення як такого. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом [1]. Отже, кримінальна відповідальність стає можливою лише в тому випадку, коли суспільно небезпечне діяння було визнано кримінально протиправним до моменту його вчинення [1, с. 140]. Це знайшло своє підтвердження в публікаціях В.К. Матвійчука, який стверджував, що «у властивості кримінальної протиправності знаходить свою реалізацію принцип законності в кримінальному праві» [2, с. 106-107].

По-друге, час вчинення кримінального правопорушення може виступати як встановлення суспільної небезпечності вчиненого діяння. У низці випадків час формує суспільну небезпечність того чи іншого посягання і є одним з чинників його криміналізації. Наприклад, ст. 158-2 КК України передбачає незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму та характеризує їх вчинення «поза встановленим законом строком зберігання у державних архівних установах та в Центральній виборчій комісії України після проведення виборів або референдуму...» [3, с. 127] тощо. В українському законодавстві розрізняють два аспекти суспільної небезпечності вчинків або дій: пониженої та підвищеної. Тому, передбачений законом про кримінальну відповідальність часовий фактор вказує на пониженої або підвищеної суспільної небезпечності учиненого кримінального правопорушення. Однією з необхідних умов пом'якшення кримінальної відповідальності за умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України) є його вчинення під час пологів або відразу після пологів [4, с. 136]. У якості ознаки, що підвищує суспільну небезпечність кримінального правопорушення, фактор часу знайшов відображення в частинах 2

та 3 ст. 407 КК України, які передбачають більш тяжке покарання за «Самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем (крім строкової служби), а також нез'явлення його вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад десять діб, але не більше місяця, або хоч і менше десяти діб, але більше трьох діб, вчинені повторно протягом року, -...» [1]. За ч. 3 ст. 407 КК України виходячи з часового періоду підвищує суспільну небезпечність «Самовільне залишення військової частини або місця служби, а також нез'явлення вчасно на службу без поважних причин тривалістю понад один місяць, вчинене особами, зазначеними в частинах першій або другій цієї статті, -...» [1].

Слід звернути увагу на те, що в певних випадках час вчинення посягання впливає на суспільну небезпечність діяння, а їх взаємозв'язок, як ми позначили вище, вказує на наявність основного, кваліфікуючого чи привілейованого складу кримінального правопорушення, він може виступати однією із умов, що виключає суспільну небезпечність діяння і визначає таким чином його незлочинний характер. Наприклад, поведінка особи під час необхідної оборони (ст. 36 КК України). Зрозуміло, що суспільно небезпечне посягання протікає в певних часових межах, протягом яких існують умови правомірності необхідної оборони, що відноситься як до посягання, так і до захисту від нього. Зокрема, в першому випадку час може характеризувати суспільну небезпечність та дійсність злочинного посягання, а в другому – можливість застосування захисних мір стосовно особи, що обороняється або інших осіб, а також про відсутність перевищення меж необхідної оборони. Останню обставину Пленум Верховного Суду України спеціально оговорює в постанові від 26.04.2002 р. № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» [5, с. 55]. У ній, зокрема, зазначається: «Щоб установити наявність або відсутність ознак перевищення меж необхідної оборони, суди повинні враховувати не лише відповідність чи невідповідність знарядь захисту і нападу, а й характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, та обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема: місце і час нападу...» [5, с. 55]. Іншими словами йдеться про своєчасність вчинення оборонних дій, тобто в період, коли суспільно небезпечне посягання вже почато, але ще не закінчено, є однією з обов'язкових умов правомірності необхідної оборони. Це означає, що вихід за ці часові межі свідчить про завдання шкоди неправомірної з позицій необхідної оборони, але не виключає можливість її як дій, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин (в нашому випадку – кримінальне правопорушення). Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 38 КК України «Не визнаються кримінально протиправними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і доставляння її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи» [1].

По-третє, час вчинення кримінального правопорушення виступає як фактор трансформації кримінально-правових відносин. Як слушно вказували В.К. Матвійчук та М.І. Панов, що «не дивлячись на значну дискусійність питання про момент виникнення кримінально-правових відносин, більшість учених виходить з того, що кримінально-правові відносини діляться на попереджувальні і охоронювальні [6, с. 65; 7, с. 100].

Отже, слід акцентувати увагу на тому, що час вчинення кримінального правопорушення вказує на об'єктивну трансформацію кримінально-правових відносин, яка обумовлена порушенням кримінально-правової заборони.

По-четверте, ми можемо розглядати час вчинення кримінального правопорушення як фактор розмежування складних одиничних протиправних діянь і їх множинності. Об'єктивною умовою розуміння множинності кримінальних правопорушень є розмежування множинності з кримінально-правовими обставинами, в яких учинене зовні нагадує декілька злочинних діянь, але в дійсності складає одне одиничне кримінальне правопорушення. В теорії кримінального права існує таке поняття як «складне одиничне кримінальне правопорушення», або складене кримінальне правопорушення. «Складний злочин (в нашому випадку мова йде про кримінальне правопорушення) – це такий одиничний злочин, який складається з двох чи більш злочинних діянь, кожне з яких, якщо розглядати їх ізольовано,

являють собою самостійні одиничні злочини, але які (в силу їх органічної єдності, типовості, поширеності і одночасно вчинення тощо) об'єднані законодавцем в окремий одиничний злочин, передбачений однією статтею (частиною статті) Особливої частини КК» [11, с. 265]. Тобто, складний характер одиничних злочинних діянь (тобто кримінальних правопорушень) визначається тим, що епізоди, які є складовими його, повторюються через той або інший проміжок часу, тобто обумовлюються фактором часу. У цьому випадку ми можемо вести мову про такі складні одиничні кримінальні правопорушення як: продовжуване кримінальне правопорушення, триваюче, складне та кримінальне правопорушення з похідними наслідками. Продовжуваним визнається: «Такий одиничний злочин (в нашому випадку кримінальне правопорушення), який складається з двох і більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром (ч. 2 ст. 32 КК)» [11, с. 266].

Слід звернути увагу на те, що теорія кримінального права розробила такий вид складного одиничного кримінального правопорушення, як продовжуване одиничне кримінальне правопорушення стосовно наприклад, розкрадань, де йшлося, що від сукупності крадіжки слід відрізнити крадіжку продовжувану, яка складалася із низки тотожних злочинних дій, вчинених шляхом вилучення чужого майна із одного і того ж джерела, об'єднаних єдиним умислом і які становлять у своїй сукупності єдине кримінальне правопорушення [11, с. 267]. Проте цього не досить, а ще потрібно встановити, що ці діяння, розірвані між собою певними проміжками часу (невеликим розривом часу між окремими епізодами) [12, с. 219]. Натомість сукупність кримінальних правопорушень – це вчинення особою двох або більше діянь, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено» [11, с. 269]. Як вже було зазначено, що реальна сукупність, також як і продовжуване кримінальне правопорушення, вчиняється в різний час, але тут діяння не можуть бути тотожними, а також не відносяться до кваліфікованих ознак одного і того діяння, а є якісно різні діяння. Проте ідеальна сукупність відрізняється в тому числі і за часом вчинення кримінального правопорушення від продовжуваного. Так, у першому випадку йдеться про вчинення кримінальних правопорушень одночасно, у другому – в різний, але невеликий розрив часу.

По-шосте, час вчинення кримінального правопорушення виступає як період, з яким зв'язано встановлення здатності особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, бути загальним або спеціальним суб'єктами кримінального правопорушення. Відповідно до ст. 18 КК України «Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність» [1]. Це означає, що кримінальній відповідальності підлягає особа, яка досягла віку встановленого законом про кримінальну відповідальність. Натомість для спеціального суб'єкта відповідно до ч. 2 ст. 18 КК, де «2. Спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа», необхідно також володіти певними додатковими ознаками. І вік і осудність тощо встановлюється на той період (ст. 18, ч. 1 ст. 19 КК України), коли ним вчиняється кримінальне правопорушення. Отже, визначення часу вчинення кримінального правопорушення – це необхідна умова для вирішення питання про те, чи вчинене воно особою, яка володіє перерахованими вище ознаками. За загальним правилом, закріпленому в ч. 1 ст. 22 КК України, «Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років», а згідно ч. 2 вказаної статті, за деякі види кримінальних правопорушень вік, з якого особа підлягає кримінальній відповідальності, складає 14 років.

У правозастосовній практиці важливе значення мають випадки, коли має місце незначний часовий проміжок, що пройшов між досягненням передбаченого законом про кримінальну відповідальність віку і вчиненням діянням, який виступав умовою притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності. Наприклад, неповнолітній не досяг віку кримінальної відповідальності на момент завдання тілесних ушкоджень, а наслідки настали

вже, коли такій особі настав вік кримінальної відповідальності. Така особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Ці ж положення стосуються продовжуваних і триваючих Кримінальних правопорушень.

По-сьоме, час вчинення кримінального правопорушення виступає як фактор, за допомогою якого в сукупності з іншими обставинами встановлюється зміст інтелектуального і вольового моментів вини. Існують випадки, коли значення часу як ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, сприяють правильному визначенню спрямованості умислу особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Аналіз суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності), включаючи їх часову тривалість, допоможе розкрити психологічний зміст кримінального правопорушення. Для правильного вирішення кримінально-правових питань необхідно розрізняти, з яким видом умислу діяла винна особа. За змістом статей 14 і 15 КК України, готування до кримінального правопорушення і замах на кримінальне правопорушення вчиняються тільки з прямим умислом. Слід звернути увагу, що для розмежування прямого і непрямого умислу є інтелектуальний момент. Згідно ч. 2 ст. 24 КК України, де «Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання», то при прямому умислі особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання [1], а за ч. 3 ст. 24 КК України: «Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання», то при непрямому умислі свідомо допускала настання суспільно небезпечних наслідків [1]. Це потрібно враховувати при кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення. На це може впливати час вчинення кримінального правопорушення, зокрема нанесення значної кількості тілесних ушкоджень і залишення потерпілого в безлюдному місці, в нічний час. Ігнорування часового фактора у певних випадках тягне або може тягнути за собою невірне встановлення форми вини та неправильної кваліфікації вчиненого діяння.

По-восьме, час вчинення кримінального правопорушення – це фактор, який, взаємодіючи з певними правовими процесами, обумовлює формування правил кримінально-правового регулювання на вчинене. КК України передбачає різні варіанти врахування множинності кримінальних правопорушень, найбільш значимі з яких відображені в стст. 70 і 71 КК України. Застосування тієї або другої з них залежить від того, чи є між вчиненими особою злочинами розрив у виді постановлення вироку за один або частину таких кримінальних правопорушень. Так, відповідно до ч. 4 ст. 70 КК: «За правилами, передбаченими в частинах першій - третій цієї статті, призначається покарання, якщо після постановлення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винен ще і в іншому кримінальному правопорушенні, вчиненому ним до постановлення попереднього вироку. У цьому випадку в строк покарання, остаточно призначеного за сукупністю кримінальних правопорушень, зараховується покарання, відбуте повністю або частково за попереднім вироком, за правилами, передбаченими в статті 72 цього Кодексу» [1]. Правила призначення покарання за сукупністю вироків, указані в ст. 71 КК України, застосовуються у випадках вчиненого засудженим нового кримінального правопорушення після винесення першого вироку, якщо нове розкрите кримінальне правопорушення вчинено до цього моменту, то повинні застосовуватися правила, передбачені ч. 1 – 4 ст. 70 КК України.

Законодавець і суди розглядають час вчинення кримінального правопорушення як фактор, що слугує підставою для прийняття рішення про застосування покарання за правилами, передбаченими стст. 71 і 72 цього Кодексу.

По-дев'яте, істотне теоретичне та практичне значення час вчинення кримінального правопорушення має для інституту давності притягнення до кримінальної відповідальності.

У відповідності з ч. 1 ст. 49 КК України «Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею кримінального правопорушення і до дня набрання вироком законної сили минули такі строки:

- 1) два роки - у разі вчинення кримінального проступку, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі;
- 2) три роки - у разі вчинення кримінального проступку, за який передбачено покарання у виді обмеження волі, чи у разі вчинення нетяжкого злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років;
- 3) п'ять років - у разі вчинення нетяжкого злочину, крім випадку, передбаченого у пункті 2 цієї частини;
- 4) десять років - у разі вчинення тяжкого злочину;
- 5) п'ятнадцять років - у разі вчинення особливо тяжкого злочину» [1].

Висновки. На підставі проведеного дослідження кримінально-правовий аспект часу вчинення кримінального правопорушення слід розуміти з наступних позицій: 1) час вчинення кримінального правопорушення як загальна умова відповідальності за КК України; 2) час вчинення кримінального правопорушення як фактор кримінально-правової оцінки вчиненого; 3) час вчинення кримінального правопорушення як фактор реалізації мір кримінально-правового впливу.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-ІV / *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
2. Матвійчук В.К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища: монографія. К. : Національна академія управління, 2011. 368 с.
3. Орлов Ю.В. Кримінально-правова характеристика злочину незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму (ст. 158-2 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 -кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право : ВНЗ «Національна академія управління». Київ, 2018. 258 с.
4. Орлов Ю. В. Час, як об'єктивна умова вчинення злочину передбаченого ст. 158-2 КК України. Сучасні тенденції в юридичній науці України : Матеріали науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 24-25 квітня 2015 року). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 135-137.
5. Про судову практику у справах про необхідну оборону: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002 р. Постанова пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. 2-ге видання. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 54-56.
6. Матвійчук В.К. Місце і час вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони діяння, передбаченого ст. 158-2 КК України. Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Кримінальне право в умовах глобалізації» (25 травня 2018 року) – м. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія» Південний регіональний центр Національної академії правових наук України, 2018. С. 64-66.
7. Панов М.І. Об'єктивна сторона злочину. Кримінальне право України. Загальна частина : Підручник для юрид. вузів. і фак. / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. професорів М.І. Бажа-нова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Х. : Право, 1997. С. 91–116.
8. Бурчак Ф.Г. Об'єктивна сторона злочину; Кримінальне право Української РСР на сучасному етапі. Частина загальна. Київ: Наукова думка, 1985. С. 106-141.
9. Кримінальне право України. Загальна частина : Схеми. Таблиці. Визначення: Навч. Посібник; за ред. Є.Ф. Фесенка. К. : Юрінком Інтер, 2007. 272 с.
10. Карась Б. А. Становлення та зміна кримінально-правових відносин. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, 1980. Вип. 19. С. 62-68.
11. Баулін Ю. В. Повторність, сукупність та рецидив злочинів. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М. Кривоченко та ін.; за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2007. –С. 258-287.
12. Тацій В. Я. Суб'єкт злочину. Кримінальне право України. Загальна частина : Підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М. Кривоченко та ін.; за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 3-є вид., перероб. і допов. Київ : 2007. С. 148-160.

